

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि बुद्ध तत्त्वज्ञान

डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे
कला महाविद्यालय खामगाव जि. बुलढाणा
मोबाईल नंबर 8788125034

ईमेल:- dayanandraut45095@gmail.com

सारांश (Abstract) :-

भारतीय ज्ञान परंपरा ही मानवजातीच्या प्राचीनतम आणि समृद्ध ज्ञानपरंपरांपैकी एक आहे. या परंपरेत तत्त्वज्ञान, विज्ञान, शिक्षण, अध्यात्म, कला, नीतिशास्त्र आणि जीवनपद्धती यांचा समन्वय आढळतो. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना, स्रोत, वैशिष्ट्ये, विविध क्षेत्रांतील योगदान व आधुनिक काळातील महत्त्व यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून वर्तमान व भविष्यकालीन समाजासाठीही मार्गदर्शक ठरते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

प्रस्तावना (Introduction) :-

भारतीय संस्कृतीची मुळे भारतीय ज्ञान परंपरेत खोलवर रुजलेली आहेत. ही परंपरा हजारो वर्षांच्या चिंतन, साधना आणि अनुभवातून विकसित झाली आहे. ज्ञान हे केवळ माहिती नसून जीवन समृद्ध करणारे साधन आहे, असा दृष्टिकोन भारतीय ज्ञान परंपरेत आढळतो. मानव, समाज, निसर्ग व विश्व यांच्यातील परस्परसंबंध समजून घेणे हा या परंपरेचा मुख्य उद्देश आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरा ही मानवजातीच्या प्राचीनतम आणि समृद्ध ज्ञानपरंपरांपैकी एक आहे. या परंपरेत तत्त्वज्ञान, विज्ञान, शिक्षण, अध्यात्म, कला, नीतिशास्त्र आणि जीवनपद्धती यांचा समन्वय आढळतो. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना, स्रोत, वैशिष्ट्ये, विविध क्षेत्रांतील योगदान व आधुनिक काळातील महत्त्व यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून वर्तमान व भविष्यकालीन समाजासाठीही मार्गदर्शक ठरते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना :-

भारतीय ज्ञान परंपरा म्हणजे अशा विचारांचा व आचारांचा प्रवाह जो वेदकाळापासून आजपर्यंत अखंडपणे वाहत आला आहे. या परंपरेत धर्म, कर्म, मोक्ष, आत्मज्ञान, लोककल्याण आणि समग्र विकास यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. ज्ञान हे अनुभूतीतून प्राप्त होते, हा याचा मूलभूत सिद्धांत आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरेची वैशिष्ट्ये :-

समग्र दृष्टिकोन (Holistic Approach) – शरीर, मन, बुद्धी व आत्मा यांचा एकत्रित विकास

अनुभवाधिष्ठित ज्ञान – केवळ माहिती नव्हे तर प्रत्यक्ष अनुभूती

लोककल्याणाचा विचार – “सर्वे भवन्तु सुखिनः”

गुरु-शिष्य परंपरा – संवाद, साधना व शिस्त यावर आधारित शिक्षण

नैतिक व मूल्याधारित जीवनदृष्टी

भारतीय ज्ञान परंपरेचे प्रमुख स्रोत :-

1 वेद :- ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद हे भारतीय ज्ञान परंपरेचे मूलभूत स्रोत आहेत. वेदांमध्ये निसर्ग, समाजरचना, यज्ञसंस्कृती, नैतिक मूल्ये व तत्त्वज्ञान यांचे विवेचन आढळते.

3 उपनिषदे :-

उपनिषदांमध्ये आत्मा, ब्रह्म, मोक्ष व ध्यान यांचे तात्पर्य भारतीय ज्ञान परंपरेतील बुद्ध तत्त्वज्ञान हे प्रज्ञा, शील आणि करुणेवर आधारित असून, ते समता, बंधुत्व, अहिंसा आणि विज्ञानवादाला प्रोत्साहन देते. हे तत्त्वज्ञान मानवी जीवनातील दुःख समजून घेऊन ते दूर करण्यासाठी अष्टांगिक मार्गाचा उपाय सांगते, जेणेकरून व्यक्तीला निर्वाण (शांती आणि आनंद) प्राप्त होऊ शकते. हे तत्त्वज्ञान जगातील सर्वात जुन्या आणि मानवतावादी विचारांपैकी एक आहे, जे वर्णभेद नाकारून सर्व मानवांना समान मानते.

3. बुद्ध तत्त्वज्ञान :-

बुद्ध तत्त्वज्ञानाची प्रमुख सूत्रे:

1. दुःखः जीवनात दुःख आहे आणि ते एक वास्तव आहे.

2. दुःखाचे कारणः तृष्णा (इच्छा) हे दुःखाचे मूळ कारण आहे.

3. दुःखाचा निरोधः तृष्णेवर मात केल्यास दुःख संपते.

4.अष्टांगिक मार्गः तृष्णोवर मात करण्यासाठी ८ मार्गांचा (सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी) अवलंब करणे.

बुद्ध तत्त्वज्ञानाचे भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्थानः

1.मानवतावादी आणि विज्ञानवादीः बुद्ध तत्त्वज्ञान अंधश्रद्धांवर नव्हे, तर वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि मानवी मूल्यांवर आधारित आहे.

2.समता आणि बंधुत्वः जातीवर आधारित भेदभावाला विरोध करून सर्व मानव समान आहेत, अशी शिकवण देते.

3.आंतरराष्ट्रीय प्रभावः या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव केवळ भारतातच नाही, तर जगभरातील संस्कृती आणि विचारांवर पडला आहे.

4.सद्भाववाचा स्रोतः हे तत्त्वज्ञान मैत्री, करुणा आणि सर्वमानवी कल्याणाचे प्रतीक आहे, जे भारतीय संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

5.अनित्यता (Anicca) आणि अनात्मवाद (Anatta): सर्व गोष्टी क्षणभंगुर आहेत आणि कोणताही स्थिर, शाश्वत आत्मा नाही, अशी शिकवण.

6.कर्म आणि पुनर्जन्म (Karma and Rebirth): कर्माचा प्रभाव असतो आणि मृत्यू नंतरचे जीवन कर्मावर अवलंबून असते, पण आत्मा नसतो.

7.शून्यता (Sunyata) (Emptiness): सर्व वस्तूंचे स्वतःचे असे सार (essence) नाही, ते इतर गोष्टींवर अवलंबून असतात.

मुख्य शिकवण :-

1.नैतिकता (Ethics): शुद्ध कर्म (वाणी, मन, शरीर) करणे, सदाचार पाळणे, अहिंसा आणि करुणा.

2.ध्यान (Meditation): मनाला एकाग्र करून आत्म-जागरूकता वाढवणे.

3.प्रज्ञा (Wisdom): सत्य समजून घेणे.

4.निर्वाण (Nirvana): तृष्णा आणि आसक्तीपासून पूर्ण मुक्ती मिळवून परम शांती प्राप्त करणे, जे अंतिम ध्येय आहे.

थोडक्यात, बौद्ध तत्त्वज्ञान हे एक व्यावहारिक तत्त्वज्ञान आहे जे लोकांना त्यांच्या जीवनातील दुःखातून मुक्ती मिळवण्यासाठी मार्गदर्शन करते.

थोडक्यात, बुद्ध तत्त्वज्ञान हे भारतीय ज्ञान परंपरेतील एक तेजस्वी रत्न आहे, जे व्यक्तीला आत्मज्ञान आणि सामाजिक समतेकडे घेऊन जाते.बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान हे प्रामुख्याने चार आर्य सत्य आणि अष्टांग मार्गावर आधारित आहे, जे दुः(suffering) समजून घेणे, त्याचे कारण (तृष्णा/इच्छा) शोधणे, ते थांबवणे आणि त्यातून निर्वाण (मुक्ती) मिळवणे यावर जोर देते. हे तत्त्वज्ञान अनात्मवाद, अनित्यता (impermanence), शून्यता (emptiness) या संकल्पनांवर आधारित असून, प्रज्ञा, शील आणि करुणा या मूल्यांना महत्त्व देते, ज्यामुळे जीवनातील दुःखावर मात करता येते आणि शाश्वत आनंद मिळवता येतो.

बौद्ध धर्मात तात्विक तर्क आणि ध्यानधारणा या दोन्ही गोष्टींचा समावेश आहे . बौद्ध धर्म मुक्तीसाठी अनेक बौद्ध मार्ग सादर करतो ; आणि प्राचीन भारतापासून श्रीलंका आणि त्यानंतर पूर्व आशिया आणि आग्नेय आशियापर्यंत प्रारंभिक बौद्ध धर्माचा विस्तार झाल्यामुळे , बौद्ध विचारावंतांनी या मार्गांच्या विश्लेषणात विश्वविज्ञान , नीतिशास्त्र , ज्ञानशास्त्र , तर्कशास्त्र , तत्वज्ञान , तत्त्वज्ञान , घटनाशास्त्र , मनाचे तत्वज्ञान , काळाचे तत्वज्ञान आणि सोटेरिओलॉजी यासारख्या विविध विषयांचा समावेश केला आहे

पूर्व-सांप्रदायिक बौद्ध धर्म इंद्रियांनी (मनासह) मिळवलेल्या अनुभवजन्य पुराव्यांवर आधारित होता आणि बुद्धांनी काही आधिभौतिक प्रश्नांपासून संशयास्पद अंतर ठेवलेले दिसते , त्यांना उत्तर देण्यास नकार दिला कारण ते मुक्तीसाठी अनुकूल नव्हते परंतु त्याऐवजी पुढील अनुमा...

२. भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पनाभारतीय ज्ञान परंपरा म्हणजे अशा विचारांचा व आचारांचा प्रवाह जो वेदकाळापासून आजपर्यंत अखंडपणे वाहत आला आहे. या परंपरेत धर्म, कर्म, मोक्ष, आत्मज्ञान, लोककल्याण आणि समग्र विकास यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. ज्ञान हे अनुभूतीतून प्राप्त होते, हा याचा मूलभूत सिद्धांत आहे.

सारांश (Abstract) :-

भारतीय ज्ञान परंपरा ही मानवजातीच्या प्राचीनतम आणि समृद्ध ज्ञानपरंपरांपैकी एक आहे. या परंपरेत तत्त्वज्ञान, विज्ञान, शिक्षण, अध्यात्म, कला, नीतिशास्त्र आणि जीवनपद्धती यांचा समन्वय आढळतो. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना, स्रोत, वैशिष्ट्ये, विविध क्षेत्रांतील योगदान व आधुनिक

काळातील महत्त्व यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून वर्तमान व भविष्यकालीन समाजासाठीही मार्गदर्शक ठरते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) डॉ. वाघ शैलेंद्र कुमार आप्पासाहेब -भारतीय ज्ञान प्रणाली, (2024) अथर्व पब्लिकेशन
- 2) डॉ. मोरे निलेश श्रीधर आणि चव्हाण- भारतीय ज्ञान प्रणाली, (2020 NEP), हिमालय पब्लिकेशन हाऊस
- 3) डॉ. देवकी सिरोला डॉ. सिद्धार्थ कुमार पोखरीयाल- भारतीय ज्ञान परंपरा शिक्षा, कुणाल बुक पब्लिशर.
- 4) Mandavkar Pavan, Indian Knowledge System (IKS), SSRN electronic journal,
URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4589986
- 5) Mandavkar Pavan, Indian Knowledge System (IKS), Research Gate
URL: https://www.researchgate.net/publication/374373778_Indian_Knowledge_System_IKS
- 6) <https://iksindia.org/>
- 7) https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Knowledge_Systems
- 8) Mandavkar Pavan, Indian Knowledge System (IKS), SSRN electronic journal,
URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4589986
- 9) Mandavkar Pavan, Indian Knowledge System (IKS), Research Gate
URL: https://www.researchgate.net/publication/374373778_Indian_Knowledge_System_IKS
- 10) <https://iksindia.org/>
- 11) https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Knowledge_Systems